

Otrzymano: 11 listopada 2017
Zaakceptowano: 28 grudnia 2017
Udostępniono online: 31 grudnia 2017

Rola wycieczek w edukacji środowiskowej i wychowaniu uczniów

The importance of excursions in environmental education and protection of pupils

Natalia GRYCAJ (Nataliia HRYTSAI),¹ Agnieszka BAŁELEWSKA^{2,*}

¹ Katedra Biologii i Fizjologii Medycznej, Rówieński Państwowy Uniwersytet Humanistyczny, ul. Plastowa 31, 33003 Równe, Ukraina;

² Instytut Chemii, Ochrony Środowiska i Biotechnologii, Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie, al. Armii Krajowej 13/15, 42-200 Częstochowa, Polska

Streszczenie: W artykule zostało opisane znaczenie wycieczek w wychowaniu uczniów w zakresie ekologii i ochrony przyrody. Wyjaśniono istotę edukacji i wychowania ekologicznego, zasady edukacji ekologicznej. Opisano wycieczkę jako główną formę organizacji nauczania biologii w szkole. Opisana została również struktura i metodyka prowadzenia przyrodniczych wycieczek. Zostało podkreślone znaczenie połączenia racjonalnego, emocjonalnego i praktycznego aspektu w czasie trwania wycieczki. Przedstawiono wybrane formy pracy w czasie wycieczek, które przyczyniają się do ekologicznej edukacji uczniów, kształtowania u nich zasad postępowania w naturze, troskliwej opieki nad nią i motywacji do działań z zakresu ochrony przyrody w czasie trwania wycieczek. Zostały sformułowane wnioski o znaczeniu wycieczek z biologii w procesie edukacji i wychowania ekologicznego dzieci w wieku szkolnym.

Słowa kluczowe: wycieczka, edukacja ekologiczna, wychowanie ekologiczne, ochrona przyrody, wychowanie w szacunku do przyrody

Abstract: The article covers the importance of excursions in the ecological and environmental protection of pupils' education. The essence of ecological education and upbringing, the main principles of ecological education are revealed. The potential of the school biology course for the implementation of ecological education and upbringing has been analyzed. The excursion as the leading form of organizing the teaching of biology at school has been described. The structure and methodology of conducting nature excursions are described. The authors made the emphasis on the importance of combining rationality, emotionality and practicality during the excursion. Several excursions working forms were presented that promote the ecological education of pupils, form their rules of behavior in nature, careful attitude to it and the motivation to environmental protection activities during excursions. The authors make the conclusions of the importance of excursions in biology in the process of ecological education, pupils' education and their upbringing.

Keywords: excursion, ecological education, environmental protection education, environmental protection, environmental protection upbringing

1. Wstęp

Edukacja środowiskowa (ang. *environmental education*) oznacza edukację ekologiczną obejmującą zarówno aspekty przyrodnicze, społeczne i techniczne [1]. Składa się na nią wiedza ekologiczna, ekologiczne myślenie, światopogląd ekologiczny, etyka ekologiczna i kultura ekologiczna [2].

Droga do wysokiej kultury ekologicznej prowadzi tylko przez efektywną edukację ekologiczną odbywającą się na różnych szczeblach nauczania szkolnego. Podstawowymi zasadami edukacji ekologicznej uczniów i kształtowania ich kultury ekologicznej są: interdyscyplinarne podejście w kształtowaniu kultury ekologicznej, systematyczność i ciągłość badania ekologicznego materiału; jedność intelektualnego i emocjonalno-wolitionalnego podejścia w działalności uczniów z zakresu nauki i poprawy środowiska naturalnego oraz wzajemny związek globalnego, krajowego i lokalnego ujawnienia problemów ochrony środowiska w procesie uczenia się [3].

Edukacja i wychowanie ekologiczne we współczesnych warunkach są nowym znaczeniem, filozofią i celem nowoczesnego procesu edukacyjnego jako jedynie możliwego sposobu zachowania człowieka jako gatunku biologicznego i kontynuacji oraz rozwoju cywilizacji ludzkiej w całości [4].

Celem edukacji ekologicznej jest zapewnienie kształtowania kultury ekologicznej, zdobycie wiedzy i doświadczenia przez każdego człowieka, które są niezbędne do ochrony środowiska i jej poprawy, kształtowanie szacunku do natury i rozwijanie odpowiedzialności za stan środowiska, w którym żyje człowiek. Skuteczne nauczanie treści biologicznych powinno odbywać się w oparciu o aktywowanie emocji u uczniów. Wywołanie emocji w trakcie procesu dydaktycznego skutkuje modyfikacją połączeń nerwowych w mózgu, a co za tym idzie – wiedza możliwa jest do odtwarzania na wielu płaszczyznach poznawczych. Szczególne znaczenie odgrywają emocje w nauczaniu przyrody i biologii na każdym szczeblu kształcenia. Poznawanie aspektów przyrody i biologii powinno odbywać się w oparciu o dostępne pomoce dydaktyczne, szczególnie żywe okazy roślin, zwierząt i grzybów. Niezwykle ważne znaczenie w nauczaniu przyrody i biologii odgrywają doś-

* Autor korespondencyjny.

Adres e-mail: a.balewska@ajd.czyst.pl (A. Bałelewska).

wiadczenia wykonywane przez samych uczniów pod kierownictwem nauczyciela. W trakcie planowania i przygotowania materiałów do doświadczenia uczeń formułuje hipotezy i planuje etapy doświadczenia biologicznego.

Jednym ze skutecznych środków kształtowania kultury ekologicznej w kształceniu szkolnym odgrywają wycieczki przyrodnicze. Każde wyjście w teren ma ogromny „ekologiczny” potencjał dla wychowania dzieci w wieku szkolnym. Ważnymi elementami w kierunku kształtowania kultury ekologicznej są wartości ekologiczne, umiejętność troskliwej opieki nad przyrodą i środowiskowe działanie. Szczególnie ważny w edukacji ekologicznej uczniów jest także rozwój troskliwego myślenia o przyrodzie [5, 6].

2. Cel pracy

Celem artykułu było wykazanie znaczenia przyrodniczych wycieczek jako formy ekologicznego (środowiskowego) wychowania uczniów na lekcjach przyrody i biologii na każdym etapie kształcenia szkolnego.

3. Wycieczka jako forma organizacji nauczania biologii i jej znaczenie

Wycieczka jest ważnym ogniwem w całym systemie edukacyjnym lekcji przyrody i biologii. Należą do najbardziej wartościowych form pracy dydaktyczno-wychowawczej i najbardziej ulubionych przez uczniów. Jest ściśle związana z pracą na lekcjach i z innymi formami organizacji procesu nauczania. Szkolna wycieczka jest formą dydaktyczno-wychowawczej pracy z klasą lub grupą uczniów w różnych warunkach, np.: naturalnego krajobrazu, produkcji, wystawy, której celem jest obserwacja i nauczanie uczniów przy udziale różnych obiektów i zjawisk [7].

Historia zajęć terenowych – wycieczek sięga początków XVIII wieku, kiedy to zaznajamiano uczniów w niemieckich szkołach z ziołami bezpośrednio w terenie. Pierwsze wycieczki botaniczne w Polsce prowadzono w XIX wieku i od tego czasu stopniowo wzrastało zrozumienie znaczenia wycieczek przyrodniczych w edukacji. Przed pierwszą wojną światową pojawiały się systematycznie przykładowe opisy i projekty zajęć terenowych publikowane w czasopiśmie tj. „Metodyka Biologii” czy „Przyroda i Technika”. Po drugiej wojnie światowej opublikowane zostały liczne przewodniki dla nauczycieli [8].

Charakterystyczną cechą wycieczek jest to, że nauka obiektów związana jest z przemieszczeniem się uczniów. Według Stawińskiego [8], wycieczki i inne zajęcia terenowe umożliwiają uczniom nawiązanie bezpośredniego kontaktu z przyrodą, z żywymi roślinami i zwierzętami w ich środowisku. Pozwalają na poznawanie warunków życia, potrzeb organizmów, charakterystycznych cech populacji, współzależności między organizmami w biocenozach i ekosystemach. Edukacja w tej formie pozwala rozwijać ważne umiejętności, tj. koncentrowanie się na określonych obiektach, cechach budowy, procesach i zjawiskach. Wycieczki służą rozwijaniu zdolności i zainteresowań biologicznych [8]. Uczniowie podczas nich zapoznają się z cechami wzrostu roślin w różnych warunkach środowiska, dostosowaniem się roślin i zwierząt do warunków środowiska (modyfikacji pędów roślin, ochronne i ostrzegawcze kolory owadów itp.), różnicami w morfologii roślin różnych biocenoz (rośliny lasów, łąk, zbiorników wodnych). Wycieczki

dają możliwość uczniom na konkretnym materiale uświadomić sobie względność podziału organizmów na „pożyteczne” i „szkodliwe”, prześledzić wpływ człowieka na środowisko naturalne, upewnić się w potrzebie ochrony przyrody od zanieczyszczeń i wyników działalności człowieka (wyrąb lasów, niszczenie rzadkich zwierząt), troskliwego postrzegania przyrody. Są one postrzegane jako odskocznia od typowych zajęć lekcyjnych odbywających się w budynku szkolnym, możliwość zobaczenia czegoś nowego, przeżycia przygody, a dodatkowo wiążą się z ruchem i aktywnością fizyczną. Ta forma zajęć należy do najbardziej pracochłonnych form pracy pedagogicznej ze względu na bezpieczeństwo uczestników oraz osiągnięcie celów.

Wycieczki w tym także o charakterze przyrodniczym odgrywają ważną rolę wychowawczą. Umożliwiają nauczycielom wzmoczone oddziaływanie na uczniów, pozwalają nawiązać bliższy z nimi kontakt oraz zaobserwować relacje między nimi. Uczniowie w trakcie tej formy lekcyjnej uczą się współżyć i współpracować w grupie w celu osiągnięcia założeń lekcyjnych [9].

Celem nadrzędnym wycieczek przyrodniczych jest kształtowanie postawy poszanowania przyrody i dbałości o nią, rozwijanie wrażliwości estetycznej, a także uwrażliwianie młodego człowieka na negatywne zachowania ludzkie względem przyrody oraz konieczność racjonalnego korzystania z zasobów środowiska. Niezwykle ważne są wycieczki przyrodnicze w okolicy zamieszkania i szkoły. Pozwalają poznać walory przyrodnicze najbliższego otoczenia w którym żyją, a przez to szczególnie mocno kształtować postawę dbałości o miejsce, w którym żyją.

4. Metodyka prowadzenia wycieczek terenowych

Właściwości poszczególnych przedmiotów nauczania oraz celów i zadań dydaktycznych decydują o wyborze właściwych metod pracy na zajęciach lekcyjnych. Dobór odpowiednich metod pracy powinien uwzględniać przede wszystkim wiek ucznia [10]. Metody pracy na lekcjach biologii oparte są na słowie (pogadanka, opowiadanie, opis, dyskusja, praca z książką), obserwacji (metoda pokazowa, angażująca zarówno wzrok i słuch) oraz działalności praktycznej uczniów (metoda pomiaru rzeczy, zjawisk i procesów). Powyższe metody służą poznaniu i utrwaleniu nowego materiału oraz ułatwiają kontrolę i ocenę stopnia opanowania wiedzy. Większość z nich możliwa jest do wykorzystania podczas wycieczek szkolnych.

Edukacja ekologiczna w trakcie wycieczek szkolnych powinna opierać się na trzech zasadach: „Głowa, Serce, Ręce”. W anglojęzycznych materiałach dotyczących edukacji ekologicznej oznacza się je w postaci znaku HHH lub 3H: „Head, Heart and Hands”. Powyższe motto oznacza, że najlepsze efekty dydaktyczne w trakcie zajęć edukacyjnych szczególnie z zakresu edukacji ekologicznej uzyskuje się przez trzy odpowiednie „kanały”: głowa, serce i ręce [11]. Proces przyswajania wiedzy jest najskuteczniejszy i najtrwalszy, gdy uczeń samodzielnie pod kierownictwem nauczyciela podejmuje działania mające na celu rozwiązanie problemów i zadań, którym towarzyszą emocje w trakcie ich wykonywania. Mając tę świadomość, wybór metod pracy w trakcie zajęć terenowych winien być dobrze przemyślany. Najlepszą formą pracy terenowej są zajęcia laboratoryjne i warsztaty na łonie natury, które

aktywują uczniów do samodzielnej pracy i wyciągania wniosków.

Praca w warunkach pozaszkolnych wymaga od nauczyciela szeregu czynności pozwalających na sprawne kierowanie pracą dydaktyczną w terenie. Skuteczność dydaktyczna i wychowawcza wycieczek zależy od ich przygotowania, a zwłaszcza od starannie określonego celu i planowanych wyników każdej wycieczki [12]. Konieczne jest przygotowanie scenariusza zajęć, pomocy dydaktycznych, np. lornetek, czerpaków, lup, kluczy i przewodników oraz materiałów graficznych w formie kart pracy, na których umieszczone będą polecenia, metodyka oraz sposób samodzielnego wykonania zadania. Przypisanie poszczególnym uczniom ról w całościowym schemacie lekcji w terenie, jako ogniw scalających wiedzę nabytą podczas wycieczki, działa bardzo motywująco na uczniów.

Wycieczka jako forma organizacji procesu edukacyjnego i wychowawczego powinna przebiegać w określonych etapach [13]:

- Część wstępna – przygotowanie nauczyciela do wycieczki poprzez określenie celu, oględziny miejsca, sporządzenie planu trasy, określenie metod pracy, przygotowanie materiałów pomocniczych np. instrukcji, kart pracy.
- Część główna – przeprowadzenie wycieczki, określenie celów i zadań do realizacji w trakcie wycieczki przez uczniów, samodzielną pracę uczniów w terenie (obserwacje i doświadczenia, zbiór materiału) przy użyciu różnych metod pracy.
- Część podsumowująca – opracowanie wyników obserwacji, przygotowania zbiorów, tabel, raportów, sprawozdań, prezentacji. Sprawdzenie poprawności wykonania pracy, dyskusja podsumowująca.

Ostatnim etapem każdej wycieczki powinna być ocena, która określa, czy cele lekcji zostały osiągnięte. W przypadku uczniów, oceny stanowią motywację do dalszej pracy, zaś w przypadku nauczyciela są sprawdzianem skuteczności zastosowanych form i metod pracy w terenie [12].

5. Obiekty i wybrane formy wycieczek przyrodniczych

W literaturze funkcjonuje wiele klasyfikacji wycieczek przyrodniczych. Jednym z kryteriów może być jej długość (czas trwania), np. kilka godzin, cały dzień czy kilka dni, np. „zielone szkoły” [14]. Inne kryterium podziału opiera się na celu pracy, np. wycieczki poznawcze, rozpoznawcze, pogłębiające, porównawcze czy podsumowujące [15]. Klasyfikacja wycieczek przyrodniczych może opierać się także na ich tematyce, np.: botaniczne, zoologiczne, ekologiczne, zoologiczne lub miejscu ich odbywania się, np. obszary chronione, rezerваты, parki narodowe i krajobrazowe, ogrody botaniczne i zoologiczne, gospodarstwa rolne, muzea przyrodnicze, instytucje naukowe itp.

Szczególnie ważnym kryterium klasyfikacji wycieczek przyrodniczych może być ich sposób (forma) przeprowadzenia – metodyka działania i nauczania uczniów w czasie ich trwania.

- Zajęcia laboratoryjne i warsztaty terenowe.

Należą do najciekawszych form pracy terenie. Z założenia opierają się na doświadczeniu, które przeprowadza sam uczeń. Zajęcia tego typu mają charakter badawczy, konieczne

jest zatem sformułowanie na początku zajęć hipotez. Dużym ułatwieniem metodycznym w tego typu lekcjach jest przygotowanie dla uczniów instrukcji postępowania w terenie, która krok po kroku pozwoli osiągnąć zamierzony cel. Dobrym rozwiązaniem są arkusze badawcze, w których uczniowie notują postępy, a na koniec formułują tezy lekcji.

- Zajęcia na ścieżkach dydaktycznych.

Ścieżki dydaktyczne to specjalnie przygotowane trasy w obiektach o różnym charakterze, np. w obszarach chronionych, obszarach przemysłowych, dzielnicach miast, parkach itp. Celem tworzenia ścieżek dydaktycznych jest ukazanie ważnych i odmiennych cech przyrodniczych terenu, np. cennych walorów całych ekosystemów, chronionych gatunków i sposobów jej ochrony, różnorodności zjawisk przyrodniczych itp. Na trasach ścieżek dydaktycznych znajdują się najczęściej tablice graficzne, prezentujące najistotniejsze zagadnienia na trasie wycieczki. Często do tablic dołączone są przewodniki opisujące szerzej zagadnienia prezentowane na tablicach oraz zestawy gotowych scenariuszy zajęć lekcyjnych w terenie. Ścieżki dydaktyczne stanowią duże wsparcie dla nauczycieli w organizacji wycieczek przyrodniczych i są bardzo chętnie odwiedzane przez szkoły.

- Gry dydaktyczne.

Ulubioną przez uczniów formą pracy w terenie są gry dydaktyczne, które podczas wycieczek przyrodniczych są ważnym środkiem wychowania ekologicznego. W trakcie gier uczniowie przygotowują się do rzeczywistych sytuacji ekologicznych, zdają sobie sprawę, jak należy odnosić się do natury, uczą się techniki komunikowania się z rówieśnikami, wyrażają swoje opinie na dany problem itp. Ta forma pracy pełni również ważne role w procesie kształcenia aktywności, samodzielności i pomysłowości uczniów. Rozwijają spostrzegawczość i logiczne myślenie. Gry dydaktyczne łączą odmienne metody poznawcze: słuchanie, oglądanie, działanie, przeżywanie. Szczególnie chętnie stosowane są w nauczaniu przyrody w klasach młodszych. Tematyka gier dydaktycznych z zakresu edukacji ekologicznej może być różnorodna, większość zagadnień możliwa jest do realizacji przy użyciu tej formy pracy.

6. Podsumowanie

Wycieczki mają bardzo duże znaczenie w procesie nauczania przyrody i biologii, więc powinny stanowić integralny punkt programów nauczania [8]. Ich zadaniem jest pogłębić kulturę obcowania z przyrodą i mogą być właściwym wstępem do uprawiania turystyki przyjaznej środowisku. Wynikiem wycieczek może być tworzenie modelu zmniejszenia antropogenicznego oddziaływania na środowisko, analiza możliwych sposobów rozwiązania problemów środowiskowych itp. W trakcie wycieczki uczniowie mają możliwość zebrać materiał do wykonywania projektów edukacyjnych (np. „Pomoc naszemu parkowi”, „Sadzenie roślin na terytorium naszej szkoły”, „Ozdobne rośliny parku” itp.), które będą kontynuowane w warunkach szkolnych.

Wiedza zdobyta w czasie zajęć dydaktycznych w terenie cechuje trwałość ze względu na wielowątkowy odbiór wrażeń przyrodniczych przez ucznia. Przyroda odbierana jest przez wiele zmysłów: wzrok, słuch, węch. Dodatkowo praca samodzielna i dochodzenie do wniosków, a następnie podsumowanie działań w formie projektu, sprawozdania czy innej formy, dostarcza wielu bodźców pozytywnie działających na przy-

swajanie wiedzy. Wiedza zdobyta na wycieczkach szkolnych jest najtrwalsza.

Dobrze przygotowane zajęcia w terenie wymagają od nauczyciela dużego zaangażowania. Niezbędne jest szczegółowe zaplanowanie wycieczki i konsekwentna realizacja zadań w terenie. Głównym zadaniem nauczyciela na wycieczce jest organizacja i zachęcanie do samodzielności i pracy badawczej uczniów z wykorzystaniem emocjonalnie-zmysłowego doświadczenia komunikacji z obiektem wycieczki i postrzeżenia przez uczniów tego obiektu w jego naturalnym środowisku, rozumienie znaczenia jego zachowania i ochrony. Miernikiem poprawnej pracy nauczyciela są zrealizowane zadania, właściwie dobrane warunki i wykonane czynności uczniów oraz ich efektywność [16]. Wymiar edukacyjny wycieczek o charakterze przyrodniczym jest bardzo duży dla kształtowania właściwych postaw uczniów względem otaczającego ich świata i poszanowania środowiska. Nowe pokolenia obywateli muszą wiedzieć, jak zachowywać się w naturze, jak niwelować zanieczyszczenie ekosystemów, hamować wymieranie gatunków roślin i zwierząt i jak chronić bioróżnorodność.

Edukacja ekologiczna w formie wycieczek powinna być realizowana na każdym etapie kształcenia szkolnego na lekcjach przyrody i biologii w oparciu o możliwie różnorodne narzędzia i metody dydaktyczne. Zajęcia terenowe stanowią podstawę właściwej realizacji treści przyrodniczych.

Literatura

- [1] I. Jarzyńska, *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce: Kwartalnik dla nauczycieli*, 2008, 1-2, 41–55.
- [2] *Kontseptsiya ekolohichnoyi osvity Ukrainy* (zatverdzhena rishennyam Kolehiyi MON Ukrainy № 13/6–19 Vid 20.12.2001), <http://shkola.ostriv.in.ua/publication/code-148b3b2021c2c> [odczyt: 01.10.2017].
- [3] V.A. Slastenyn, I.F. Isayev, A.I. Myshchenko, E.N. Shyyanov, *Pedahohika*, Shkola-Press, Moskva, 2000.
- [4] I. Trokhymchuk, *Systema ekolohichnoho vykhovannya uchniv osnovnoyi shkoly v suchasnykh umovakh* [w:] *Onovlennya zmistu, form ta metodiv navchannya i vykhovannya v zakladakh osvity*, vyp. 8, 2014, s. 91–95.
- [5] M. Lipman, *Thinking in education*, Cambridge, 2003, s. 316.
- [6] M. Lipman, *Inquiry: Critical Thinking Across the Disciplines*, 1995, 15, 1–13.
- [7] I.V. Moroz, A.V. Stepanyuk, O.D. Honchar, *Zahalna metodyka navchannya biolohiyi*, Lybid, Kijów, 2006.
- [8] W. Stawiński (red.), *Dydaktyka biologii i ochrony środowiska*, PWN, Warszawa, 2006.
- [9] K. Pięguła, *Organizowanie i metodyka wycieczek o charakterze ekologicznym i przyrodniczym*, *Biologia, Artykuły*.
- [10] C. Kupisiewicz, *Dydaktyka ogólna*, Oficyna Wydawnicza Graf-Punkt, Warszawa, 2002.
- [11] S. Kuntsevych, V. Zuyev, S. Severyn, *Sbornik materialov po ekologicheskomu obrazovaniiu*, Mohylev, 2007.
- [12] P. Kowolik, *Nauczyciel i Szkoła*, 2012, 51, 197–209.
- [13] N. Hrytsay, *Metodyka pidhotovky ta provedennya ekskursiy z biolohiyi*, O. Zen, Rivne, 2016.
- [14] I. Król, J. Pielachowski, *Nauczyciel i jego warsztat pracy*, wyd. 2, Wydawnictwo eMPI², Poznań, 1997.
- [15] M. Jakowicka, *Wzbogacenie doświadczeń uczniów klas początkowych w kontakcie ze środowiskiem*, Warszawa, 1982, 127–128.
- [16] I. Jarzyńska, *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce: Kwartalnik dla nauczycieli*, 2007, 1, 23–31.